

Jan Keij

DE FILOSOFIE VAN
EMMANUEL LEVINAS

in haar samenhang verklaard
voor iedereen

Derde verbeterde druk

KLEMENT / PELCKMANS

INHOUD

VOORWOORD	17
ROUTEPLANNER	20
Globale routeplanner	20
Routeplanner deel I	21
Routeplanner deel II	22
Routeplanner deel III	23
Nuttig om te weten	24
DEEL 1 LEVEN IN DE WERELD	25
HOOFDSTUK 1 INTRODUCTIE: EEN <i>BEELD</i> VAN EEN MENS	27
1.1. Levinas' leven	27
1.2. De voorwaarden voor verantwoordelijkheid	31
1.2.1. Onafhankelijkheid	33
1.2.2. Afhankelijkheid	36
1.2.3. Ethische raakbaarheid	37
1.2.4. Denken	41
1.2.5. Vruchtbaarheid	41
1.2.6. Onafhankelijkheid en afhankelijkheid: pluralisme	43
1.2.7. Een <i>beeld</i> van een mens: schema met gepaste bescheidenheid	46
1.3. Gevolgtrekkingen	48
1.3.1. Niets is gegarandeerd	49
1.3.2. De zin van het leven	50
1.3.3. Een definitie van leven	52
1.3.4. Lichamelijke als voorwaarde voor verantwoordelijkheid	53
1.3.5. Onafhankelijkheid is nog geen vrijheid	56
1.4. Het goede met mitsen en maren	57
1.4.1. Het goede	57
1.4.2. Mitsen en maren: alles is egoïsme	60
HOOFDSTUK 2 HET LICHAAM ALS LEVEN	65
2.1. Het levende lichaam	66
2.1.1. Het levende lichaam: idealisme en materialisme	66
2.1.2. Onafhankelijkheid en afhankelijkheid	69

2.1.3. Het levende lichaam: tijd als heden	71
2.1.4. Het heden als levende contradictie	74
2.1.5. Het heden als kwetsbaarheid	76
2.1.6. Het onzichtbare lichaam	78
2.2. Differentietedenken	80
2.2.1. Aanloop	80
2.2.2. Het levende heden als relatie: de differentie	82
2.2.3. Naar de tijdsduur: van verschil naar verschillen	85
2.2.4. Nogmaals het differentietedenken: een eerste samenhang	88
HOOFDSTUK 3 GOED EN KWAAD	91
3.1. God en het kwaad in de wereld	91
3.1.1. God en het kwaad volgens Epicurus en Leibniz	92
3.1.2. God en het kwaad volgens Levinas	96
HOOFDSTUK 4 GENIETEN	103
4.1. Het fundamentele van geluk	103
4.1.1. Genieten: de vibratie van het ik	103
4.1.2. Genieten als omvatting van het bestaan	108
4.2. Genieten: onafhankelijkheid en afhankelijkheid	109
4.2.1. De zelfde als onafhankelijkheid van genieten	110
4.2.2. Onafhankelijkheid en afhankelijkheid	112
4.2.3. Het onafhankelijke genieten als voorwaarde voor ethiek	115
4.3. Zintuiglijk bewustzijn: het elementale	116
4.3.1. Het zijn of de materie	116
4.3.2. Bewustzijn en zijn (materie)	118
4.3.3. Bewust of voorbewust bewustzijn	119
4.3.4. Genieten: voelen van het zijn als het elementale	120
4.3.5. Het elementale en het <i>er is</i>	123
4.3.6. Genieten voorbij het zijn	125
HOOFDSTUK 5 WONEN	127
5.1. Wonen	127
5.1.1. Onzekerheid van het genieten: het <i>er is</i>	128
5.1.2. De woning en bescherming	129
5.1.3. De woning en intimiteit: de discrete ander	130
5.1.4. De woning en het werk	133
5.2. Plaats en voorbij-de-plaats: gastvrijheid	134
5.2.1. De plaats: Heidegger	134
5.2.2. Voorbij de plaats: Levinas	135

5.3. Voorstellend bewustzijn	137
5.3.1. Een interpretatieprobleem?	137
5.3.2. Stolling van de kwaliteit	139
5.3.3. Het voorstellen vergeleken met Kant	141
5.3.4. De positie van het voorstellen bij Levinas	143
5.3.5. Het voorstellen en het <i>er is</i>	144
HOOFDSTUK 6 LIJDEN	147
6.1. Het lijden als zinloos	147
6.1.1. Pijn lijden: ervaren van wat mijn vermogens overstijgt	148
6.1.2. Pijn lijden: ervaren van wat mijn vermogens belemmert en vernietigt	149
6.2. De zin van het lijden	152
6.2.1. Zes redenen voor de zin	152
6.2.2. De zevende reden: ethiek	155
6.3. Zintuiglijk bewustzijn: lijden en het <i>er is</i>	159
6.3.1. Lijden: voelen van het zijn als <i>er is</i>	159
6.3.2. Het <i>er is</i> en ethiek	161
6.3.3. Zin of zinloosheid?	163
HOOFDSTUK 7 DE DOOD	165
7.1. De zinloze dood	165
7.1.1. Inleiding	166
7.1.2. Levinas en de zinloze dood	169
7.2. De zinvolle dood	172
7.2.1. Heidegger en de zinvolle dood	172
7.2.2. Levinas en de zinvolle dood	175
7.3. De dood en transcendentie	180
7.3.1. De dood en het <i>er is</i>	180
7.3.2. De dood en de ander	181
HOOFDSTUK 8 ETHISCHE RAAKBAARHEID	185
8.1. Kenmerken van het appèl	185
8.1.1. Opsomming van kenmerken	186
8.1.2. Misverstanden en problemen	189
8.1.3. Het appèl en geweld	194
8.1.4. Asymmetrie	195
8.1.5. Een voorbeeld van asymmetrie	198
8.2. Het appèl als relatie	199
8.2.1. De relatie als verschil: samengaan en niet samenvallen	199

8.2.2. De relatie als verschil: <i>ethisch</i> samengaan en niet samenvallen	207
8.2.3. De relatie als niet-onverschilligheid: ethiek	210
8.3. Het appèl als taal	215
8.3.1. Het gesprek als relatie	215
8.3.2. Van Zeggen naar zeggen of gezegde	218
8.3.3. Spreken als zich bijstaan	218
8.4. De diepte van het appèl	220
8.4.1. Kant	220
8.4.2. Schopenhauer	221
8.4.3. Levinas	223
8.4.4. Het ware zelf	226
8.4.5. Nogmaals Kant, Schopenhauer en Levinas	227
HOOFDSTUK 9 EEN ABSOLUUT PRINCIPE	229
9.1. Schep geluk	229
9.1.1. Afleiding uit het basisschema	229
9.2. Het absolute principe	232
9.2.1. De onmogelijkheid een mens te doden	232
9.2.2. Het ethisch absolute	235
9.2.3. Proefnemingen	236
9.3. Rorty en Derrida over het absolute	239
9.3.1. Rorty: niet wreed zijn	239
9.3.2. Het probleem van de filosoof	244
9.3.3. Derrida: rechtvaardigheid	245
9.4. De verhouding tussen het absolute en het relatieve	248
9.4.1. De hermeneutische cirkel	248
9.4.2. Verankering van de hermeneutische cirkel in de mens	250
HOOFDSTUK 10 DENKEN	254
10.1. De derde	254
10.1.1. Het appèl en de derde: de noodzaak te denken	255
10.1.2. Van asymmetrie naar symmetrie: politiek en instituties	258
10.1.3. Verdubbeling van het spreken	261
10.2. Denken als vermogen van reflectie	262
10.2.1. Merleau-Ponty en het denken	262
10.2.2. Heidegger en het denken	263
10.2.3. Levinas en het denken	265
10.2.4. Van onafhankelijkheid naar vrijheid	271
10.2.5. Van geweten naar weten	272

10.3.Denken en de idee van het oneindige	273
10.3.1.De idee van het oneindige volgens Descartes	273
10.3.2.De idee van het oneindige volgens Levinas	274
10.3.3.De idee van het oneindige en het goede volgens Murdoch	276
10.3.4.Taal en objectiviteit	278
10.4.Reflectief bewustzijn	280
10.4.1.Van zintuiglijk bewustzijn naar denken	280
10.4.2.Het denken en het <i>er is</i>	283
 HOOFDSTUK 11 PROBLEMEN VAN BESLISSEN	285
11.1.Appèl: verklaring van maagdelijkheid	285
11.2.Problemen van toepassing: de ander en ik	287
11.2.1.Zorg voor mijzelf	287
11.2.2.Interpretatie	288
11.3.Problemen van toepassing: de derden	290
11.3.1.Onhaalbare rechtvaardigheid	290
11.3.2.Onzekerheid over de juistheid van de beslissing	293
11.4.Het best mogelijke helpen: postmoderne ethiek	296
11.4.1.Samenvatting	297
11.4.2.Ethiek, moraal en ethiek	300
11.4.3.Postmoderne ethiek	304
 DEEL II LEVEN ALS TIJD	307
 HOOFDSTUK 1 HET ZELF ALS TIJD	309
1.1. Inleiding: onafhankelijkheid en afhankelijkheid als tijd	310
1.1.1. Het probleem van de vrijheid	310
1.1.2. Het onafhankelijk afhankelijke subject als tijd: eerste verkenning	313
1.2. Het levende heden als kwetsbaarheid	317
1.2.1. Het onafhankelijk afhankelijke subject als tijd: tweede verkenning	317
1.2.2. De afhankelijke onafhankelijkheid als kwetsbaarheid	320
1.2.3. De kwetsbaarheid als levend lichaam	321
1.3. Het levende heden als oerdifferentie	322
1.3.1. Het levende heden als differentie	323
1.3.2. De differentie is geen dualisme of monisme	324

1.3.3. Het levende heden als ethische differentie	325
1.3.4. Het levende heden als oerdifferentie der differenties	326
1.3.5. Het levende heden als het microniveau van het bij-zichzelf	329
1.4. Van het heden als lichaam naar de lichaamsduur	331
1.4.1. Van verschil naar verschillen	331
1.4.2. Veranderen als verouderen	334
HOOFDSTUK 2 DE LICHAAMSTIJD ALS SCHEPPING	338
2.1. Oorsprongsideeën	339
2.1.1. De mogelijkheid van ethiek	339
2.1.2. Atheïsme	340
2.1.3. Emanatie	342
2.1.4. Schepping uit het niets	343
2.2. Schepping volgens Levinas	347
2.2.1. De oerconditie van de scheiding	347
2.2.2. Wees blij dat het leven tijd(elijk) is	351
2.2.3. Pluralisme tegenover eenheid	353
2.3. Verantwoordelijkheid in absolute passiviteit	356
2.3.1. Passieve verantwoordelijkheid als aanwijzing en verwijzing	357
2.3.2. Voortdurende aanwijzing en verwijzing	361
2.3.3. De crimineel als schepsel	364
2.4. Oplossing van een interpretatieprobleem	366
2.4.1. Op weg naar de al vooronderstelde ander	366
2.4.2. De oplossing	367
HOOFDSTUK 3 DE LICHAAMSTIJD ALS DIACHRONE TIJD	370
3.1. Het diachrone heden	370
3.1.1. Het levende heden: bewustzijn?	371
3.1.2. Het levende heden als ambivalentie	373
3.1.3. Het levende heden als diachronie	377
3.1.4. Het levende heden als genieten en lijden	380
3.1.5. Het levende heden als ethiek	383
3.1.6. Het levende heden als genieten, lijden <i>en</i> ethische raakbaarheid: asymmetrie	384
3.1.7. Synoniemen	385
3.2. De diachrone duur	386
3.2.1. De discontinue, diachrone lichaamsduur	387
3.2.2. De diachrone lichaamsduur als verantwoordelijkheid	389
3.2.3. De verhouding tussen de passieve en actieve verantwoordelijkheid	391

HOOFDSTUK 4 DE BEWUSTZIJNSTIJD	394
4.1. Het bewustzijn afgeleid uit het lichaam	394
4.1.1. Het bewustzijn op grond van het lichaam	394
4.1.2. Lyotard en het bewustzijn als achterafje en voorafje	397
4.2. Het bewustzijn volgens Levinas	398
4.2.1. De tijd op herhaling	398
4.2.2. Bewustzijn als interpretatie	402
4.2.3. Vermogen op grond van onvermogen: Derrida en Levinas	403
4.2.4. Filosofie van de afwezigheid	405
4.2.5. Continuïteit van het bewustzijn: geheugen en anticipatie	407
HOOFDSTUK 5 DE BEWUSTZIJNSTIJD ALS SYNCHRONE TIJD	409
5.1. Van oerimpressie naar tijdsbewustzijn	409
5.1.1. De derde en de noodzaak tot het bewustzijn	410
5.1.2. Het tijdsbewustzijn	411
5.1.3. Het tijdsbewustzijn als begin van het zijn	417
5.1.4. Het zijn afgeleid uit de ethiek	418
5.2. Synchronie als zintuiglijkheid	422
5.2.1. Tijdsbewustzijn als zintuiglijk bewustzijn	422
5.2.2. De afgrond van de zintuiglijke gewaarwording: raakbaarheid	424
5.3. Synchronie als voorstellen en denken	430
5.3.1. Voorstellend bewustzijn	431
5.3.2. Reflecterend bewustzijn: denken	433
HOOFDSTUK 6 ETHIEK EN DE TIJD ALS ZIJN	435
6.1. Het zinvolle en zinloze zijn	435
6.1.1. Mijn verhouding tot het zijn: autonomie en heteronomie	436
6.1.2. Autonomie: het zinvolle zijn als licht	437
6.1.3. Heteronomie: het zinloze zijn als duister – <i>er is</i>	438
6.1.4. Autonomie en heteronomie in schema	442
6.2. Het zijn in het perspectief van de ethiek	443
6.2.1. Zijn en anders dan zijn	444
6.2.2. Het zijn als middel tot de ethiek	445
6.2.3. Anders dan zijn	447
6.3. Het zijn afgeleid uit de ethiek	449
6.3.1. Het begin vóór het begin van het zijn	449
6.3.2. Het zijn als derivaat van ethiek	450
6.3.3. Het <i>er is</i> als derivaat van ethiek	452
6.3.4. De afleiding in schema	453

6.4. Het <i>er is</i> als een modaliteit van het goede	455
6.4.1. De vroege filosofie: het anonieme zijn	455
6.4.2. De middenperiode: het <i>er is</i> in dienst van de ethiek	457
6.4.3. De late periode: het <i>er is</i> als modaliteit van het goede	458
6.4.4. De modaliteit anders gezegd	462
6.4.5. Terug naar de middenperiode	465
HOOFDSTUK 7 TIJD ALS OORSPRONG VAN DE WERELD	469
7.1. De wereld als opwelling uit de tijd	469
7.1.1. Resumé: van schepping naar waargenomen werkelijkheid	470
7.1.2. Alle bewuste werkelijkheid is een afgeleide werkelijkheid	471
7.1.3. Een relativiteitstheorie van tijd en ruimte	473
7.1.4. Idealisme en realisme	474
7.2. Schepping en evolutie	477
7.2.1. De evolutietheorie	477
7.2.2. De verhouding schepping en evolutie	478
7.2.3. De samenhang van persoonlijke werelden	482
7.2.4. Mysterie	486
HOOFDSTUK 8 LEVINAS IN SCHEMA – DE SAMENHANG	489
8.1. Het microniveau	490
8.2. Van microniveau naar macroniveau	492
8.3. Het macroniveau	494
8.4. De voorwaarden voor verantwoordelijkheid	500
DEEL III CAPITA SELECTA	503
HOOFDSTUK 1 EROTIK EN VRUCHTBAARHEID	505
1.1. Erotiek: een kennen of een behoefte?	506
1.1.1. Erotiek en kennen	506
1.1.2. Erotiek en behoefte	508
1.2. De dubbelzinnigheid van behoefte en verlangen	510
1.2.1. De erotiek als een oneindig ‘verlangen’	510
1.2.2. De erotiek als eindige ‘behoefte’	513
1.2.3. Genieten en lijden	515
1.3. Erotiek en ethiek: vruchtbaarheid	516
1.3.1. Erotiek en dood	516
1.3.2. Verlangen voorbij het gelaat: het kind	517
1.3.3. Broederschap	522
1.3.4. Erotiek, vruchtbaarheid en ethiek	524

HOOFDSTUK 2 EEN MILIEUFILOSOFIE	526
2.1. Milieu en natuur als het zijn	526
2.1.1. Het heerlijke milieu en de verschrikkelijke natuur	527
2.1.2. De waarde van de natuur	530
2.2. Het milieubewustzijn	532
2.2.1. Het milieubewustzijn is antropocentrisch	532
2.2.2. Het milieubewustzijn is antropomorf	535
2.3. Oplossingen voor het milieuprobleem	537
2.3.1. Erkenning van de intrinsieke waarde als oplossing	537
2.3.2. Egoïsme en verantwoordelijkheid als oplossing	538
2.4. Het dier in de filosofie van Levinas	539
2.4.1. Overeenstemming en verschil tussen mens en dier	540
2.4.2. Het appèl van dieren	542
2.4.3. Het genieten en lijden van dieren	545
2.4.4. Antropocentrisme	547
HOOFDSTUK 3 LEVINAS ALS POSTMODERN DENKER	548
3.1. Postmodern denken: Derrida, Lyotard en Rorty	549
3.1.1. Wat is postmodern denken?	549
3.1.2. Het postmoderne denken van Derrida	552
3.1.3. Het postmoderne denken van Lyotard	554
3.1.4. Het postmoderne denken van Rorty	558
3.2. Het postmoderne denken van Levinas	560
3.2.1. Denken als eliminatie van ambivalentie	561
3.2.2. De ambiguïteit van het denken	562
3.2.3. Het scepticisme	564
3.2.4. De waarheid	567
HOOFDSTUK 4 LEVINAS ALS DIFFERENTIEDENKER	570
4.1. Herkomst van het differentiedenken	570
4.1.1. Hegel en de dialectische methode	571
4.1.2. De antithese van Hegel: Kierkegaard	576
4.1.3. De antithese van Hegel: Rosenzweig	578
4.1.4. Marcel en Buber	582
4.2. Differentiedenken	585
4.2.1. De dialectiek van Levinas	585
4.2.2. Differentiedenken en het ene volgens Plato	590
4.2.3. De plaats van het oneindige bij Levinas	591
SLOT	593

BIBLIOGRAFIE	594
Werken van Levinas	594
Overige werken	595
VERKLARENDE WOORDENLIJST	601
REGISTER	605
1. Personen	605
2. Zaken	606

VOORWOORD

“De metafysici van Tlön zijn niet uit op de waarheid en zelfs niet op waarschijnlijkheid: zij zijn uit op verbazing.”

*Jorge Luis Borges*¹

Ontelbare filosofieboeken verdwijnen al snel na aankoop in het vergeet- of verdomhoekje van een boekenkast. Ze geven namelijk hun ‘geheimen’ niet prijs. Pogingen tot lezen struikelen over ellenlange zinnen, niet te ontcijferen vakjargon en slaapverwekkende plechtigheid. Alsof de boeken alleen voor medefilosofen geschreven worden, alsof de opsmuk met mooie woorden de schijn moet wekken dat de waarheid nu eindelijk ontdekt is.

Dit boek daarentegen is onder de maat als moeilijke woorden of filosofische haarkloverij de maatstaf zijn. Want met dit boek wil ik de lezer vasthouden. Ik heb het geschreven voor een breed publiek en daarbij alles uit de kast gehaald om de ogenschijnlijk chaotisch schrijvende Levinas begrijpelijk te maken. De tekst van dit boek is gefundeerd op vijftien jaar cursussen, gegeven aan een paar duizend niet-filosofen; een proces waarin onnodig vakjargon werd weg gefilterd en onbegrijpelijkheid onmiddellijk werd ‘afgestraft’. Dankzij die ‘controle’ is de tekst, die stap voor stap het gedachtegoed van Levinas ontwikkelt en uitlegt, helder en systematisch. Hij geeft de nodige herhalingen, biedt houvast door middel van schema’s en is feestelijk gelardeerd met citaten uit proza en poëzie. Het laatste omdat, zoals Nicole Krauss² terecht stelt: “fictie geen vluchtweg is uit de werkelijkheid, maar een sluipweg, een binnenweg naar de waarheid”. De tekst kent bovendien verschillende lagen in moeilijkheidsgraad. Een leeswijzer wijst daarom de weg en vertelt wat overgeslagen kan worden en wat kan worden gelezen ter verdieping.

Ik geef toe: Levinas is en blijft moeilijk. Dat is te wijten aan het feit dat zijn denken een (heerlijk) vat vol tegenstrijdigheden is, en aan het feit dat zijn filosofie een *omkering* van het westerse denken inhoudt. Hij overspoelt ons met denkbeelden die sterk afwijken van wat we gewend

1 Citaat uit *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius*, een verhaal in de bundel *De Aleph en andere verhalen* (Amsterdam, 2003).

2 Amerikaanse romanschrijfster. Het citaat komt uit een interview.

zijn te denken. Onze oren luisteren vanuit vertrouwde en bekende kaders, en horen daarom niet de nieuwe toonsoort waarvan sprake is. De academische filosofie is er, op enkele uitzonderingen na, veelal aan voorbij gegaan zonder het revolutionaire karakter van dit denken te onderkennen. De theologen daarentegen hebben in Levinas' geschriften voornamelijk het woord 'God' opgevangen en hem daarom juichend ingehaald, niet beseffend dat het in zekere zin om het paard van Troje gaat. Levinas wordt daarnaast bovendien door interpreten en critici vaak neergezet als een softe, moralistische denker, die schijnbaar van de harde realiteit geen kaas heeft gegeten. En dat terwijl hij streng beschrijft, en zeker niet voorschrijft. Op zijn best kwam en komt hij uit deze optelsom van ontvangst naar voren als een fragmentarisch en duister denker. Dat moet veranderen omdat het zijn denken geen eer aandoet. En ik beweer niet dat Keij 'the key to Levinas' is, maar ik bied wel een interpretatie die op alle teksten van Levinas past. Dat betekent dat in dit boek al zijn onderwerpen in hun onderlinge samenhang zichtbaar worden gemaakt. Daardoor pas wordt zijn denken, zo zal blijken, begrijpelijk. Daardoor wordt de meeslepende melodie van deze voorheen duistere en daarom kakofonisch klinkende compositie in al zijn modulaties herkenbaar. Dan kan Levinas ook in volle glorie naar voren komen als de meest systematische, oorspronkelijke en diepzinnige denker van de twintigste eeuw, die mensen als Wittgenstein en Heidegger in zijn schaduw stelt. Dan kan hij naar voren komen als een denker met een goudmijn aan fascinerende gedachten over mens en wereld. Als iemand die een *veelzeggende* filosofie biedt welke, zo is gebleken, in leven en beroep toegepast kan worden.

De lezer krijgt dan ook een metafysica voorgeschoteld die de sfeer ademt van oude, glorieuze filosofische tijden. Dat wil zeggen: we gaan weer de mens, de wereld en de zin van het leven verklaren. En al vinden we de waarheid niet, dat is geen reden om het zoeken te staken. Alsof we maar beter zouden kunnen stoppen met componeren omdat het ultieme muziekstuk toch niet geschreven kan worden. Filosofen die de metafysica om die reden hebben afgedankt (het zijn er vele) hebben daarmee een schitterende vorm van kunst om zeep geholpen en onbedoeld hun eigen winkel gesloten. Levinas opent die zaak weer met zijn systematische uitleg en verklaring van de wereld als geheel, en zelfs meer dan dat. Hij bevestigt daarmee dat, conform de uitspraak van George Steiner³, de filosofie de "muziek van het denken" is. Ook al bereikt zij

3 In *De grammatica van de schepping* (Amsterdam, 2002).

niet de waarheid, ze zoekt. Ze blijft wijs-begeerte, in het voortdurende besef dus dat de kaart niet het gebied is.

Dit boek is bestemd voor nieuwsgierige mensen die hun oude denkgewoonten graag overhoop willen laten halen; voor mensen die zich willen verbazen; voor mensen die de westerse wijsbegeerte op zijn kop gezet willen zien; voor mensen die genieten van de schoonheid van diep filosofische gedachten; voor mensen die de zin van hun leven zoeken, die een leidraad zoeken, afgezien van de vraag of die draad de ware is, want geloven moeten we allemaal; voor beroepsfilosofen die een opstap zoeken om Levinas zelf gemakkelijker te kunnen lezen en die uitgedaagd willen worden door de brutale en soms schokkende stellingen van dit boek. Stellingen die mede bedoeld zijn om het vuur van de interpretatie aan te wakkeren. Stellingen ook die ont-steld kunnen worden, omdat ze het resultaat zijn van interpreteren, en dus deelnemen aan de onzekerheid, inconsistentie en onvoltooidheid die eigen is aan alle interpreteren en aan alle opvattingen en dus aan elk betoog. Kortom, dit boek is voor wie de kwaliteit van zijn leven wil verhogen met een filosofie die, inderdaad, zingt...

Ik dank degenen die het boek mede mogelijk hebben gemaakt. Op de eerste plaats de vele cursisten, mijn proefkonijnen, die vooral hebben geleden onder mijn uitleg van de tijd, maar die om een of andere duistere reden toch terug bleven komen. Ik dank ook degenen die het manuscript kritisch gelezen hebben en daarmee veel hints ter verbetering hebben gegeven. Onder anderen: Wim Laumans die zich vanuit een meer dan vakmatige belangstelling voor Levinas met een voor haptonomen ongekende vasthoudendheid in het boek ingroef. Mijn sober consumerende, maar toch materialistische broer Louis, die door het boek min of meer van zijn geloof viel. Peter Heij die, op het punt te promoveren, toch tijd bij elkaar sprokkelde voor een intensieve, genadeloze lezing en daardoor kostbare commentaren kon leveren. Ik dank ook de velen met wie ik de pijnlijke en vruchtbare gesprekken voerde die uiteindelijk meehielpen het boek te baren zoals het nu voor u ligt. Eén in het bijzonder: mijn vrouw Greetje, die, hoewel in mijn leven gekomen bij windkracht 11, sindsdien voor de weldadige windstilte zorgt die ook ruimte maakte voor dit boek.

ROUTEPLANNER

“In de ogen van de lezer zal mijn filosofie een woud vol moeilijkheden lijken zonder enige garantie op buit.”

*Emmanuel Levinas*¹

Een boek laat zich op verschillende manieren lezen. Zeker een ‘gelaagd’ boek als dit, dat bestemd is voor een breed publiek, van ‘lekenfilosofen’ tot en met beroepsfilosofen. Ik geef daarom in de routeplanner een aantal suggesties over hoe de reis door dit boek er uit zou kunnen zien. Dat is geen overbodige luxe, want je stuurt geen lezer het woud van Levinas in zonder kompas.

Deze planner kan gevolgd, en pas goed begrepen worden, na bestudering van het introductiehoofdstuk. In dat hoofdstuk zal ik ook het volgende basisschema geven:

1. lichamelijke onafhankelijkheid: genieten, egoïsme
2. lichamelijke afhankelijkheid: kwetsbaarheid, lijden
3. ethische raakbaarheid: appèl, oproep, hulpvraag
4. denken: ter wille van interpretatie en rechtvaardigheid
5. vruchtbaarheid

In het introductiehoofdstuk wordt duidelijk hoezeer het kan fungeren als een reisleader waarop steeds terug kan worden gevallen.

Ik geef achtereenvolgens een ‘snelplanner’, die de leesmogelijkheden van het boek kort uiteenzet, gevolgd door een gedetailleerde planner. Tot slot geef ik een uitleg over de periodisering van Levinas’ filosofie en het gebruik van het notenapparaat.

Globale routeplanner

Wie genoeg neemt met een introductie, met een grof overzicht van de filosofie van Levinas, die kan dit boek na lezing van hoofdstuk 1 aan de kant leggen. Wie meer wil, wie weet mede dank zij dit eerste hoofdstuk, kan het volgende doen:

1 TI, XVIII.

1. Deel I lezen minus hoofdstuk 2, en vervolgens stoppen. Verkregen is dan een afgeronde weergave van de existentiële Levinas. Hoofdstuk 2 kan overgeslagen worden omdat het vooral het levende lichaam uitlegt in zijn tegenstrijdigheid, en daarom meer een voorbereiding is op deel II (over de tijd) dan van belang voor het verdere existentedenken van Levinas zoals beschreven in deel I. Eventueel kan het lezen van deel I aangevuld worden met een aantal hoofdstukken uit deel III, die qua thema aanspreken. Ik denk dan met name aan de hoofdstukken over de vruchtbaarheid en het milieu.

2. Deel I helemaal lezen en doorgaan naar deel II en III. Hoofdstuk 2 is weliswaar vooral een voorbereiding op deel II, maar het verdient zijn vroege plaats omdat het duidelijk maakt hoe nieuw en anders Levinas' filosofie is ten opzichte van het gangbare westerse denken. De lezer is dan beter uitgerust om de volgende hoofdstukken in het diepste van hun daar verkondigde denkbeelden te doorgronden. Maar vooral beter uitgerust om deel II grondiger te begrijpen.

3. Wie deel II wil lezen kan wederom voor de gemakkelijke hoofdstukken kiezen. Wie het helemaal leest verkrijgt een gedegen opstap naar de primaire teksten van Levinas.

4. Lezing van dit boek geeft een groeiend inzicht in Levinas' denken. Daarom: wat eerder werd overgeslagen kan op een later tijdstip alsnog gelezen en begrepen worden.

Routeplanner deel I

Het basisschema is mijn kapstok waaraan dit boek wordt opgehangen. Het is als het ware een reisleader, omdat de hoofdstukken het steeds als uitgangspunt hebben en omdat ze ook gesorteerd zijn volgens het schema. Met andere woorden: ik werk achtereenvolgens de punten van het schema af, wat logisch is, omdat het schema de ontwikkeling van een mens aangeeft, gezien vanuit filosofisch-ethisch perspectief. Concreet betekent dat het volgende:

- In hoofdstuk 2 werk ik de lichamelijke uit als 'leven' of 'tijd'. Het kan zonder probleem overgeslagen worden door wie tevreden is met de existentiële Levinas.
- In hoofdstuk 3, een intermezzo, laat ik de lezer op adem komen door opnieuw een inleiding in Levinas te geven.

- In hoofdstuk 4 begin ik met de belichting van Levinas als een existentieel denker in zijn analyse van de onafhankelijkheid als genieten. Kernstof: 4.1 en 4.2. Verdieping: 4.3.
- In hoofdstuk 5 beschrijf ik hoe het genieten gerealiseerd en veilig gesteld wordt in het wonen en werken. Kernstof: 5.1. Verdieping: 5.2 en 5.3.
- In hoofdstuk 6 bespreek ik de afhankelijkheid, die naar voren treedt in het lijden. Kernstof: 6.1 en 6.2. Verdieping: 6.3.
- In hoofdstuk 7 stel ik de kwetsbaarheid als sterfelijkheid aan de orde: de dood als een ‘logisch’ vervolg op het lijden. Kernstof: 7.1 en 7.2. Verdieping: 7.3.
- In hoofdstuk 8 bespreek ik, eindelijk, de ethische relatie tot de ander. Aan de orde is het appèl in al zijn kenmerken. Kernstof: 8.1 en (het moeilijke) 8.2 (waarvan 8.2.2. al tot de verdieping behoort en dus kan worden overgeslagen). Verdieping: 8.3 en 8.4. De gemakkelijke en veel verhelderende paragraaf 8.4 kan ook als basisstof beschouwd worden.
- In hoofdstuk 9 staat opnieuw het appèl op het rooster, maar nu als leverancier van een absoluut ethisch principe. Kernstof: 9.1 en 9.2. Verdieping: 9.3 en 9.4.
- In hoofdstuk 10 beschrijf ik hoe het denken voortvloeit uit, dat wil zeggen opgewekt wordt in, het appèl. Kernstof: 10.1 en 10.2. Verdieping: 10.3 en 10.4.
- In hoofdstuk 11 ga ik naar datgene waar alle voorwaarden om draaien: daadwerkelijke verantwoordelijkheid. Ik bespreek dan de problemen van beslissen. Ofwel: ik zoek de praktische toepasbaarheid van Levinas’ denken. Ik bied aan het slot ook een handzaam schema, dat, als het goed is, de praktijk van elke dag en van iedereen laat zien. Kernstof: alles.

Met hoofdstuk 11 eindigt deel I. Het ontbrekende punt 5 van het basischema, vruchtbaarheid, bespreek ik in hoofdstuk 1 van deel III. Het hoofdstuk kan eventueel ook heel goed na hoofdstuk 10 of 11 van deel I gelezen worden.

Voor degenen die tevreden zijn met de existentiële filosofie van Levinas is het boek, op een enkel hoofdstuk uit deel III na, met deel I uit.

Routeplanner deel II

In dit deel wordt de hechte en consistente structuur van Levinas’ filosofie naar zijn hoogtepunt (als dieptepunt) gedreven door het basischema

te comprimeren tot een niet-uitgebreidheid, een punt, die het ware leven is. Want nu worden alle thema's van deel I tot de tijd als levend heden herleid. Anders gezegd: ik toon in deel II dat uit punt 3, de tijd als ethische raakbaarheid, alle overige punten van het basisschema af te leiden zijn.

Deel II kan verdeeld worden in kernhoofdstukken en verdiepingshoofdstukken. Ik noem eerst de kernhoofdstukken:

- In hoofdstuk 1 geef ik een introductie in de tijdsfilosofie van Levinas. Het is verwant met hoofdstuk 2 uit deel I. Ze beide na elkaar lezen geeft een stevige basis voor de rest van deel II. Kernstof: alles.
- In hoofdstuk 2 bespreek ik de lichaamstijd als schepping, waarbij 'God' ten tonele wordt gevoerd, maar slechts 'bij wijze van spreken'. Kernstof: 2.1 en 2.2. Verdieping: 2.3 en 2.4.
- In hoofdstuk 4 wordt het bewustzijn afgeleid uit het lichaam: de fundamentele lichaamstijd wordt opgevolgd door een gefundeerde bewustzijnstijd. Kernstof: alles.
- In hoofdstuk 6 is de verhouding tussen ethiek en zijn aan de orde. Kernstof: 6.1, 6.2 en 6.3. Verdieping: 6.4.
- In hoofdstuk 7, een gemakkelijk hoofdstuk, laat ik zien hoe de werkelijkheid uit de tijd voortkomt. Kernstof: alles.

De verdiepingshoofdstukken zijn ondermeer bestemd voor degenen die Levinas zelf al bestuderen of willen gaan bestuderen: in hoofdstuk 3 bespreek ik de lichaamstijd als diachrone tijd en in hoofdstuk 5 de bewustzijnstijd als synchrone tijd.

Deel II eindigt met hoofdstuk 8, dat een schematisch totaaloverzicht van het denken van Levinas geeft.

Routepanner deel III

Dit deel biedt een verzameling onderwerpen, waarvan de bespreking kon worden uitgesteld. Ook nu weer is het basisschema leidraad.

- Hoofdstuk 1 over erotiek en vruchtbaarheid is een aanrader, ook voor degenen die slechts de basisstof willen lezen. Het hoofdstuk completeert het basisschema met zijn voorwaarden voor verantwoordelijkheid.
- Hoofdstuk 2 geeft een milieufilosofie, afgeleid uit het denken van Levinas, die zelf weinig over de natuur zegt.
- Hoofdstuk 3 schetst Levinas als postmodern denker. Hij wordt daar,

- in opperste verwantschap, geplaatst naast Rorty, Derrida en Lyotard.
- Hoofdstuk 4 gaat nogmaals in op Levinas als differentiedenker. Ik plaats hem dan tevens in de traditie van het differentiedenken.

Nuttig om te weten

Een aantal zaken zijn nuttig om te weten alvorens het boek te gaan lezen:

- Ik spreek soms over perioden in Levinas' denken. Bedoeld zijn dan de vroege periode (1935-1949), de middenperiode (1949-1963) en de late periode (1963-1990). Ze corresponderen met ontwikkelingsfasen en aandachtsgebieden van Levinas. Na de premature, af-tastende vroege periode, is er de middenperiode waarin Levinas vooral probeert de ander en het ik op existentieel niveau (in-de-wereld) te beschrijven. Vervolgens, in de late periode, wordt de nadruk gelegd op het ik en de ander als tijd.
- De voetnoten kunnen door degenen die niet tot op het bot willen gaan overgeslagen worden, omdat ze, behalve verwijzingen naar uitgaven of paginanummers, specifieke detailuitbreidingen van de tekst geven. Af en toe echter verklaren voetnoten de tekst nader. Daarom kan, in het geval van een onduidelijke tekst, de toevlucht tot de noten soms helpen.
- In het geval van citaten van Levinas verwijzen de paginanummers in de voetnoten naar de Franse uitgave. In vertalingen staat de Franse paginering meestal ook vermeld, zodat men toch op de juiste plaats in vertaalde teksten terecht kan komen.
- Ik zal zelden de term 'ander' met een hoofdletter schrijven, wat Levinas regelmatig wel doet. Naar mijn overtuiging is hij er niet consequent in. Vaak is onduidelijk of Levinas over de ander (*l'autre, autrui*) of het andere (*l'autre*) spreekt omdat het Frans daar twijfel over laat bestaan.
- Aan het eind vindt de lezer behalve een bibliografie en een register ook een uitgebreide, verklarende woordenlijst.

DEEL I

LEVEN IN DE WERELD

Deel I geeft een overzicht van Levinas als existientiedenker. Dit deel gaat daarom over het leven van de mens in zijn wereld. Het gaat over het *concrete* leven, dat steeds door Levinas beschreven wordt vanuit een ethisch perspectief, dat wil zeggen vanuit de vraag naar de mogelijkheid van verantwoordelijkheid. De ‘gewilligheid’ van de werkelijkheid om in te stemmen met dat perspectief zal verbazingwekkend zijn, zodat het een filosofisch zeer vruchtbaar perspectief is.

De belangrijkste thema’s die naar voren komen zijn het genieten, het wonen, het lijden, de dood, het denken, de vrijheid en de lichamelijkeheid. Ze cirkelen allemaal om een kern die een eveneens uitvoerig te bespreken thema is: mijn *verantwoordelijkheid*, te verwoorden in een absoluut ethisch principe. Ze cirkelen, met andere woorden, om mijn ethische relatie tot de andere mens. De andere mens, het ‘gegeven’ dat in en voor ons leven het meest onontbeerlijk, onbeheersbaar, onberekenbaar, risicovol, gevaarlijk, ongewenst, begerlijk en veelbelovend is. Waarin ik ben gefundeerd, waaruit ik afkomstig ben, en waarop ik voor al mijn ontwikkeling ben aangewezen.

Tot slot van dit eerste deel volgt een praktische uitwerking van Levinas’ denken. De vraag: ‘wat kan ik met Levinas in mijn leven en werk?’ wordt vooral in het laatste hoofdstuk zo concreet mogelijk beantwoord.

De denkweg van deel I zal, vanwege deze existentiële analyses, boeiend, verrassend, nieuw ook, schokkend misschien, en tegelijk waarschijnlijk heel herkenbaar kunnen zijn. Zodat we tenslotte conform de uitspraak van Maurice Blanchot over Levinas zullen uitroepen: “Maar, dat heb ik altijd gedacht; ik *moet* zo denken”¹. Om die conclusie te kunnen trekken zijn twee zaken van het grootste belang:

1 Zie het artikel *Our clandestine companion* in de bundel *Face to face with Levinas* (New York, 1986).

1. De lezer moet in het achterhoofd houden wat Rosenzweig² gezegd heeft over het verschil tussen denken en schrijven:

“In het denken maakt één slag wel duizend verbindingen; in het schrijven moeten die duizend zorgvuldig aan het snoer van duizenden regels geregen worden.”

Een aanvankelijk niet of moeilijk begrijpen van denkbepelden, een misverstaan, moet daarom misschien met veel geduld voor lief worden genomen, in de (hoopvolle) verwachting dat het begrip later zal volgen.

2. Bij het lezen van de verschillende hoofdstukken moet steeds de aangeboden stof op de eigen ervaring gelegd worden, vanuit bijvoorbeeld de vraag: “Gaat dit over mij? Herken ik dit in mijn eigen leven?” Want uiteindelijk moet toch die eigen ervaring het criterium zijn op grond waarvan deze filosofie, een voorstel aan de lezer, wordt geaccepteerd of verworpen.

2 Joods-Duitse filosoof (1886-1929). Zie in *Das neue Denken in: Der Mensch und sein Werk, Gesammelte Schriften III* (Dordrecht, 1984).

HOOFDSTUK 1

INTRODUCTIE: EEN *BEELD* VAN EEN MENS

“Een mens is maar een mens
en zelfs dat alleen heel af en toe.”
*Amos Oz*¹

Levinas in vogelvlucht. Met alle grofheid die daar onvermijdelijk bij hoort, wil ik dat overzicht in dit hoofdstuk bieden. De verfijningen zijn dan voor later. Ik begin in paragraaf 1.1 met een beknopte biografie, die ik in paragraaf 1.2 snel laat volgen door een introductie in Levinas' denken. In paragraaf 1.3 maak ik een aantal gevolgtrekkingen, vooral die, welke eventuele misverstanden kunnen voorkomen. In paragraaf 1.4 geef ik wat mitsen en maren, ter voeding van de twijfel. Want een filosoof zonder twijfel is geen filosoof maar een ideoloog.

1.1. LEVINAS' LEVEN

Dat is waar ik mee moet beginnen! Met zijn leven! Op elke cursus die ik gegeven heb werd mij op het belang daarvan gewezen. De 'gesitueerdheid' van de filosoof zou helpen duidelijk te maken waarom zijn filosofie is zoals zij is. Dat geldt voor de filosoof van de geworpenheid², Heidegger, maar natuurlijk ook voor Levinas. Steeds werd mij op zijn Joodse achtergrond gewezen. Die zou zijn filosofie verklaren.

Ik heb mij altijd tegen deze wat gemakkelijke en simpele idee verzet met de opmerking dat nooit zo nadrukkelijk van Heidegger wordt gezegd dat hij een Duitser is als van Levinas dat hij een Jood is. Tegen gesitueerdheid kan ik moeilijk bezwaar maken. Wel tegen de al te gemakkelijke herleiding van Levinas' filosofie tot een (historische) situatie en traditie, waarbij relativiseren van de filosofie al snel tegelijk bagatelliseren is. In dat geval heerst de idee dat begrijpen van de herkomst van een fi-

1 Uit *Volmaakte rust* (Amsterdam, 1992).

2 Martin Heidegger (1889-1976) stelt dat de mens zich als geworpen, in een historische, culturele situatie aantreft.

losofie zou neerkomen op het begrijpen van die filosofie zelf³. De valkuil daarbij is dat het universeel menselijke van Levinas' filosofie aan het zicht, aan het inzicht, onttrokken wordt. Het gevaar is dat we minder bereid zijn onszelf nuchter en onbevooroordeeld (over gesitueerdheid gesproken!) door middel van een streng zelfonderzoek af te vragen of 'het klopt'. Of de filosofie overeenstemt met onze ervaring. Of dat onze interpretaties van eigen ervaringen wellicht verhelderd of vervangen zouden kunnen worden door de interpretaties aangedragen door het denken van Levinas.

Ik heb mij tegen de 'verjoodsing' van Levinas verzet, terwijl ik natuurlijk tegelijk moest erkennen dat ook deze filosofie met de hermeneutische cirkel⁴ te maken heeft. Ik heb mij verzet omdat het denken van Levinas niet op de eerste plaats de filosofie van een Jood is, maar van een mens. Van een mens die meent nog wat te kunnen zeggen, zonder dat de betekenis van zijn gezegde door de draaikolk van de 'cirkel van het uitleggen', als door een afvoerputje, wordt opgeslorpt. Een mens die bovendien een flinke dosis westerse cultuur tot zich genomen heeft. Een mens van onze tijd die tegelijk, jazekeer, met minstens één been in de Joodse traditie en cultuur staat. Maar dat lijkt mij een belangrijk pluspunt. Levinas als de multiculturele denker! De mogelijkheid tot een breed perspectief! Zijn levensloop laat dat multiculturele overduidelijk zien. Hij volgt hier onder, zij het beknopt, want over zijn leven is al veel geschreven⁵.

Emmanuel Levinas werd op 12 januari 1906 in Kaunas, een plaats in Litouwen, geboren. Hij groeide daar op in het Joodse milieu van de Mitnagdiem. De Mitnagdiem zijn 'de tegenstanders', een stroming in het jodendom die zich afzet tegen de naar mystiek geneigde Chassidiem. De Mitnagdiem leggen in de benadering van het religieuze vooral de nadruk op rationaliteit en studie ('lernen'). Het is dus niet vreemd dat Levinas veel las, wat gemakkelijk werd gemaakt omdat zijn vader boekhandelaar was. Hij las onder anderen de grote Russische schrijvers: Dostojewski, Poesjkin, Tolstoj.

In 1914 dreigde een inval van de Duitsers in Litouwen. De toenmalige Tsaar achtte het daarom verstandig de Joden, die veelal op de hand

- 3 Een vreemde idee die zelf gesitueerd is en daarmee ook een banale idee is geworden.
- 4 Uitdrukking die aangeeft dat geen uitleg (hermeneuse) begint vanuit een absoluut nulpunt; dat alle uitleg en begrijpen zich baseert op een al eerdere, historisch en cultureel bepaalde uitleg. Die op haar beurt opnieuw berust op een situatie.
- 5 Zie Marie-Anne Lescourret: *Emmanuel Levinas* (Baarn, 1996), en Salomon Malka: *Emmanuel Levinas la vie et la trace* (Paris, 2002).

van de Duitsers waren, te evacueren naar de Oekraïne, alwaar het gezin Levinas zich vestigde te Charkov. Daar studeerde Levinas aan het gymnasium en maakte hij de Communistische revolutie van 1917 mee. Drie jaar later keerde het gezin terug naar Litouwen, waar Levinas verder leerde aan het Hebreeuwse gymnasium te Kaunas.

De literatuur en de Bijbel cirkelen rond de vraag naar de zin van het leven. Die intrigerende vraag zette Levinas er toe aan filosofie te gaan studeren. In 1923 schreef hij zich in aan de universiteit van Straatsburg. Een belangrijk gebeurtenis daar was zijn kennismaking met een nieuwe ontwikkeling in de filosofie: de fenomenologie van Edmund Husserl⁶. Om zich hierin verder te verdiepen vertrok hij medio 1928 naar het Mekka van de fenomenologie, Freiburg. Daar volgde hij gedurende een jaar colleges van Husserl en diens leerling en opvolger Martin Heidegger.

Terug in Frankrijk studeerde Levinas verder in Straatsburg. In 1930 promoveerde hij daar op een proefschrift over Husserl⁷. Vervolgens verhuisde hij naar Parijs, alwaar hij een aanstelling bij de *Alliance Israélite Universelle* kreeg. Zijn intensieve studie van Husserl bracht hem in 1931 tot een vertaling van diens *Cartesianische Meditationen* in het Frans. Een jaar later trouwde hij met zijn voormalige buurmeisje. In 1935 werd uit het huwelijk dochter Simone geboren.

Een toenemende dreiging van een oorlog met het Duitsland van Hitler leidde in 1939 tot Levinas' mobilisatie. Juni 1940 werd hij krijgsgevangen gemaakt. Zijn uniform beschermde hem tegen de vernietigingsmachine van het Duitse antisemitisme.

Na de oorlog keerde Levinas uit krijgsgevangenschap terug. Zijn vrouw en dochter, die waren ondergedoken in een Frans klooster, hadden de oorlog overleefd. Zijn verdere familie was door de nazi's uitgeroeid. Van de uitgebreide Litouws-Joodse gemeenschap was slechts een handjevol over⁸. De jaren '40-'45 bleken barbaarse jaren te zijn geweest, waarin, naar de woorden van Paul Celan, "de dood een meester uit Duitsland was"⁹.

- 6 Husserl (1859-1938), Duitse filosoof. Hij ontwikkelde voor de filosofie een nieuwe methode van onderzoek: de fenomenologische. Het uitgangspunt zijn daarbij de eigen ervaringen: terug 'naar de zaken zelf'. Wat bij Husserl neerkwam op een analyse van het menselijke bewustzijn, en wat bij zijn opvolgers uitmondde in een beschrijving van het concrete leven van mensen. Het uiteindelijke gevolg van de nieuwe methode was dus onder andere de existentiële filosofie.
- 7 *La théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, Paris, 1930.
- 8 De ondergang van die Joodse gemeenschap wordt aangrijpend beschreven in *Heschels rijk* van Dan Jacobson (Amsterdam, 1998).
- 9 Uit het gedicht *Fuga van de dood* uit *Verzamelde gedichten* (Amsterdam, 2003):

De indruk en weerslag van het hitlerregime op Levinas' leven is moeilijk, zo niet onmogelijk invoelbaar. Het heeft hem als mens, Jood en denker getekend. De vraag of er wellicht iets fundamenteel mis was met de westerse beschaving en het westerse denken is een van de belangrijke leidraden van zijn filosofische ontwikkeling geweest. Zijn idee was dat het westerse denken een totaliteitsdenken is dat mogelijk tot een totalitair denken en totalitaire politiek voerde. Bovendien constateerde hij dat de basis van dit denken, in navolging van Descartes¹⁰, het ik, het ego is. Aan deze totaliserende 'ego-logie' wilde Levinas als filosoof ontsnappen. Dat bleek al in 1936 (Hitler was toen al drie jaar aan de macht) toen hij het artikel *De ontsnapping*¹¹ publiceerde. In dit artikel poogt hij filosofisch te ontkomen aan wat hij de totaliteit van het zijn (de totale werkelijkheid) noemt. Het stuk is gericht tegen de zijnsfilosofie (de ontologie) van Heidegger.

In 1946 werd Levinas directeur van een Joodse opleiding voor onderwijzers, de *Ecole Normale Israélite Orientale*. Een jaar later publiceerde hij het boekje *Van het zijn naar het zijnde*, waarin hij, opnieuw anti Heidegger, voorstelt niet het algemene zijn (een anonieme, onpersoonlijke werkelijkheid) tot uitgangspunt en basis van de filosofie te nemen, maar een zijnde, te weten de mens, preciezer: de mens als ander.

Levinas' eerste en bekendste hoofdwerk, een staatsdoctoraat, verscheen in 1961: *De totaliteit en het Oneindige*. Hij schreef het in zijn vrije tijd, naast zijn werk als directeur, 's avonds, in de ruimte waar zijn vrouw en zoon (geboren in 1949) piano studeerden. In dit werk is het fundament en het vertrekpunt van de filosofie niet meer het ik, maar de ander (om precies te zijn: de relatie tot de ander). Deze copernicaanse perspectiefwijziging in de Westerse filosofie, deze filosofische aardschok met de vertraging van een tsunami, moet de filosofenwereld nog bereiken.

Vanaf 1963 tot aan zijn emeritaat in 1976 vervulde Levinas verschil-

“Zwarte melk der vroegte we drinken je 's nachts
we drinken je 's middags de dood is een meester uit Duitsland
we drinken je 's avonds en 's morgens we drinken en drinken
de dood is een meester uit Duitsland zijn ogen zijn blauw
hij raakt je met loodzware kogel hij raakt je nu rauw
een man heeft een huis je goudgele haar Margarete
hij hitst al zijn honden tegen ons op hij schenkt ons een graf in de lucht
hij speelt met de slangen al dromend de dood is een meester uit
Duitsland”

10 Descartes of Cartesius, Franse filosoof (1596-1650). Hij nam het 'ik denk' als uitgangspunt. De filosofie na hem was een aantal variaties op deze egologie.

11 *De l'évasion* in: *Recherches Philosophiques*, V(1935/36). Als boek : Montpellier, 1982.

lende hoogleraarschappen in achtereenvolgens Poitiers (docentschap), Parijs-Nanterre en Parijs-Sorbonne. Zijn tweede hoofdwerk *Anders dan zijn of het wezen voorbij*, verscheen in 1974. Het boek kan beschouwd worden als een fundering, als een onderbouwing, van *De totaliteit en het Oneindige*. Daarna schreef hij nog diverse, voor het begrijpen van zijn filosofie belangrijke, artikelen, waarin steeds meer het begrip 'tijd' centraal staat. Waarin de tijd, gedeformaliseerd, in zijn ethische betekenis wordt blootgelegd.

Op 25 december 1995 overleed Levinas, negenentachtig jaar oud, aan een hartkwaal.

Veel van Levinas' boeken zijn met ijver en enthousiasme vertaald in het Nederlands. Soms met onbezonnen overmoed. En daarom helaas niet allemaal even goed. Ik verwijs voor een opsomming van Levinas' werk en voor goede vertalingen naar de bibliografie in deel III.

1.2. DE VOORWAARDEN VOOR VERANTWOORDELIJKHEID

Levinas is na zijn terugkeer uit krijgsgevangenschap geconfronteerd met de door de nazi's gepleegde genocide op zijn volk. Ik kan mij uiteraard niet voorstellen wat zo'n ervaring betekent voor een mens, doet bij een mens. Ik zou het echter niet vreemd vinden dat iemand zich na zo'n ervaring fatalistisch neerlegt bij het kwaad in de wereld. Maar, zegt Levinas, dat had alsnog de overwinning van het hitlerisme betekend. Ik kan mij ook voorstellen dat de mens, Jood en denker Levinas zich heeft afgevraagd hoe dit vreselijke kwaad mogelijk is geweest. Welke eigenschappen, ideeën, filosofieën, hebben de mens op dit afschuwelijke pad van verschrikkingen gezet? Welke 'instincten' steken er in de mens dat hij deze weg kan en wil inslaan?

Levinas' filosofie is mede een poging tot een antwoord op deze vragen. De centrale uitgangsvraag van zijn denken zou kunnen zijn: hoe is het kwaad in de wereld, het kwaad als geweld van de ene tegen de andere mens, mogelijk? Levinas noemt die vraag zelf de eerste vraag, het begin van de filosofie:

“De eerste metafysische vraag is niet meer de vraag van Leibniz: ‘waarom is er iets, en niet eerder niets?’, maar ‘waarom is er kwaad en niet eerder het goede’.”¹²

12 DVI, 201.

Deze vraag wordt door hem beantwoord vanuit de vraag, en dat komt op hetzelfde neer, hoe het goede mogelijk is. Levinas vat het goede op in de betekenis van verantwoordelijkheid¹³: zorg kunnen hebben om de problemen van een ander, en daar iets aan willen doen. Het welzijn van anderen op het oog hebben. Uit belangeloosheid. Op een wijze dus die het egoïsme te boven gaat¹⁴.

Uitgaan van deze vraag is voor mij een beproefde methode¹⁵ om Levinas te introduceren. Vandaar dat ik mij in deze inleiding ga afvragen aan welke voorwaarden een mens moet voldoen om überhaupt verantwoordelijk te kunnen zijn. Dat is een kwestie van een filosofisch gedachte-experiment. Het is een voorstel de bestaande mens en wereld tussen haken te zetten, in gedachten te vernietigen¹⁶, om vervolgens, via een strenge, logische redenering, de mens en zijn werkelijkheid opnieuw op te bouwen. Op te bouwen, vanuit de vraag hoe het goede, ja sterker, het volmaakte, mogelijk is. Aangenomen dat onder het volmaakte inderdaad het goede wordt verstaan.

De wereld tussen haken, en dan een nieuwe bedenken. Als het ware de schepping over doen, die volgens sommigen toch een broddelwerk is. De uitkomst van het gedachte-experiment moet dan de wereld zijn waarin het volmaakte, lees: het goede, mogelijk is. Als iemand vindt dat 'scheppen' te ver gaat, dan stel ik voor: laten we bij wijze van spreken brood gaan bakken. Daar heb ik een aantal ingrediënten en een bepaald ontwikkelingsproces voor nodig die tezamen dat brood maken. Zo ook is het met de mens: ik moet als filosoof de benodigde bestanddelen bij elkaar zoeken die samen de noodzakelijke en voldoende voorwaarden vormen om te kunnen komen tot de *waarde* bij uitstek: verantwoordelijk, ethisch handelen. Dat bijeensprokkelen is precies wat ik nu ga doen.

Ik geef met de beantwoording van de vraag behalve een inleiding ook meteen het mensbeeld van Levinas. Mijn provocatie daarbij is: wie aanneemt dat verantwoordelijkheid ook werkelijk mogelijk is, die veronderstelt daarmee een mens die voldoet aan de nu volgende opsom-

13 Verantwoordelijkheid, niet liefde. Levinas vermijdt de term 'liefde' vanwege de softe en dubbelzinnige bijklank van het woord. Zie bijvoorbeeld EN, 126: "ik gebruik het weinig, het woord liefde, het is een versleten en dubbelzinnig woord. En bovendien is er een strengheid: verantwoordelijkheid wordt bevolen." En in *Gesprek met Levinas* (Goud, *God als raadsel*, Kampen, 1992): "verantwoordelijkheid [...] is de harde naam voor liefde". Hij reserveert het begrip liefde vooral voor de erotiek.

14 Is het begrip verantwoordelijkheid hiermee genoeg verduidelijkt? Dat is de vraag. Maar, al te veel tijd besteden aan begripsuitleg zou de gang uit het betoog halen. Daarom: een verdere verfijning van het begrip volgt in de loop van dit boek.

15 Uitgeprobeerd op een paar duizend cursisten.

16 Een fenomenologische reductie of epochè.

ming van voorwaarden. Volg mij in mijn strikt logische argumentatie, die uitmondt in een tegenstrijdig mensbeeld. Betrek alles wat ik zeg op de eigen ervaringen. Probeer althans de eigen ervaringen conform mijn argumentatie te begrijpen. Ik vraag daarmee een meegaandheid, die echter geen inschikkelijkheid is.

1.2.1. Onafhankelijkheid

Wie handelt onder dwang, of die nu inwendig of uitwendig is, kan niet verantwoordelijk gesteld worden voor wat hij doet. Ik moet dus voor verantwoordelijkheid een zekere mate van onafhankelijkheid, van vrijheid¹⁷ vooronderstellen. Dat is wat Onno in de roman *De ontdekking van de hemel*¹⁸ van Harry Mulisch stelt:

“De mens is geen machine, en ook niet eenvoudig een dier. Daarom moet gedrag niet causaal getoetst worden. Uit de causale beschrijving is het morele oordeel verdwenen.”

Dus een hark waarover ik struikel kan ik niet verantwoordelijk stellen voor het feit dat hij daar ligt, evenmin als het konijn dat mijn boerenkool opeet. Wel stel ik eventueel de buurman verantwoordelijk die de hark in mijn tuin heeft neergesmeten om mijn boerenkool te gaan stelen. Maar als ik hem op die diefstal aanspreek ga ik er van uit dat hij anders kon handelen dan hij in feite deed. Kortom, alleen de vrije, onafhankelijke mens kan verantwoordelijk zijn, aangesproken worden.

Daar komt echter nog bij dat onafhankelijkheid, in verband met de mogelijkheid van ethiek, van *waarde* moet zijn. Van waarde: die onafhankelijkheid moet beleefd worden als houden van mijzelf. Is dat nodig voor verantwoordelijkheid? Jazeker! De uitleg van die noodzaak geef ik straks. Eerst zal ik uitleggen dat die waarde er concreet inderdaad lijkt te zijn.

Onafhankelijkheid is voor mij feitelijk geen neutraal gegeven. Ze is mij niet onverschillig. Want ze is onlosmakelijk verbonden met mijn leven. Mijn leven is een onafhankelijkheid voor zover leven ook inhoudt dat ik op mijzelf sta, dat ik een zelfstand ben. Mijn leven is bovendien een onafhankelijkheid die mij aangaat. Want het maakt mij uit of ik wel

17 Ik maak hier nog niet het belangrijke verschil tussen onafhankelijkheid en vrijheid. Later (deel I, 1.3.5 en 10.2.4) doe ik dat wel. Mijn betoog is dus, nogmaals gezegd, min of meer grof, wat onontkoombaar is bij een inleiding. Gaandeweg het boek zal mijn betoog subtieler, genuanceerder worden.

18 Amsterdam, 1992.

of niet leef. Het maakt mij alles uit. Leven is, normaal gesproken¹⁹, mijn kostbaarste bezit. Wat schitterend beschreven wordt in *Misdaad en straf*²⁰ van Dostojewski. In een indringende passage wordt met enige literaire overdrijving de gehechtheid aan het bestaan door Raskolnikov als volgt uitgedrukt:

“Waar heb ik toch gelezen, dat een ter dood veroordeelde een uur voor zijn dood zegt of denkt, dat als hij ergens op een hoge rots zou moeten leven, op een zo nauwe ruimte dat hij alleen zijn voeten zou kunnen neerzetten, – met rondom ravijnen, de oceaan, eeuwige duisternis, eeuwige eenzaamheid, en eeuwige storm, – en zo op die ene el ruimte zijn leven, duizend jaren, een eeuwigheid zou moeten blijven staan, – dat het nog beter zou zijn zo te leven dan zo meteen te sterven! Leven, leven en leven! Hoe dan ook, maar leven! Wat is dat waar, God, wat is dat waar!”

Ziehier de onafhankelijkheid als houden van mijzelf. Dat is precies de onafhankelijkheid die ik beleef in het genieten.

Levinas zoekt naar de fundamentele en primaire betekenis van genieten (een filosoof zoekt graag de diepte, de bron). Hij treft dan dat fundamentele genieten als een lichamelijk genieten aan: ademen, drinken (al is het een glaasje water), eten, wandelen, wegkruipen in een warm bed, zwemmen in de koele zee, zonnebaden op het strand, omhelsd worden door een vriend of vriendin. Heel eenvoudig eigenlijk, en vaak ook redelijk goedkoop.

Lichamelijk genieten betekent dat het genieten op de eerste plaats via mijn zintuigen tot mij komt: de smaak van voedsel ervaren als lekker, geluid ervaren als zo mogelijk mooie muziek, voelen ervaren als een aangename streling, zien ervaren als aanschouwen van een prachtig schouwspel.

Wat zo beschreven wordt is het simpele, van nature gegeven egoïsme. Het egoïsme als een heel positief gegeven, nog niet uit de hand gelopen, opgeblazen en geperverteerd. Gewoon, leven en onmiddellijk houden van het leven, (willen) genieten, gelukkig zijn.

Vreemd is het misschien dat dit genieten gekoppeld wordt aan onafhankelijkheid, als beleven van autonomie. Maar genieten is als het ware het ‘vermogen’ om wat buiten mij is in dienst van mijzelf te ervaren, een vermogen om in het genieten zelf een van oorsprong vreemde kracht te maken tot *mijn* kracht. Genieten is een vermogen tot omzet-

19 Als mensen onverschillig zijn naar hun leven zijn er dingen gebeurd die een eerdere niet-onverschilligheid hebben vernietigd.

20 Amsterdam, 1956.

ting van een vreemde energie in *mijn* energie. Alsof het genieten een vermogen is de werkelijkheid naar mijn hand te zetten, dienstbaar aan mij te maken. Op een aanvankelijk passieve manier weliswaar²¹.

Natuurlijk, de onafhankelijkheid van het genieten is tegelijkertijd afhankelijk van een omgeving. Maar dat maakt het genieten niet minder onafhankelijk. Er is immers geen onafhankelijkheid die nergens van afhankelijk is. Elke onafhankelijkheid is voor haar verwerkelijking aangewezen op een omgeving²². Hoe het ook zij: als ik een smakelijke boterham verorber dan ervaar of beleef ik niet dat ik afhankelijk ben van voedsel. Ik eet ook inderdaad niet om te overleven. Want in dat geval zou er geen obesitasprobleem zijn.

Bij lijden zien we het omgekeerde. Terwijl ik in het genieten een omgeving ervaar die zich schikt naar mij, als een omgeving die mij steunt en stut, ervaar ik in het lijden een omgeving, een werkelijkheid, die mij afbreekt, onderuit haalt. Geen conformerende, maar een dissidente werkelijkheid. Een mij afvallige werkelijkheid. En het pijnlijke van het lijden is misschien juist dat afgepakt dreigt te worden wat mij zo dierbaar is: mijn genieten. “Geluk is gevaarlijk”²³, luidt de titel van een van de dichtbundels van Rutger Kopland.

Wat is het verband tussen dit genieten en verantwoordelijkheid? Hoe kan dit genieten, dat een egoïsme werd genoemd, überhaupt een voorwaarde voor verantwoordelijkheid zijn? Het lijkt eerder evident een belemmering te zijn. En ja, dat is het ook. Maar tegelijk is het onmisbaar voor verantwoordelijk handelen. Want stel dat iemand in het water valt, en ik ben toevallig in de buurt om te hulp te schieten. Dan kan ik vanuit mijn eigen leven als genieten invoelen dat die drenkeling zijn leven ook zo ervaart of zou kunnen ervaren. Die inleving maakt het mede mogelijk dat ik in actie kom. Helpen heeft bovendien weinig zin als het leven, in zijn algemeenheid gesproken, niet van waarde is, of kan zijn²⁴. Kortom, *mijn* genieten maakt helpen pas mogelijk, en het genieten *van anderen* maakt helpen pas zinvol.

21 Genieten is allereerst passief absorberen van het buiten, nog niet het actieve bewerken door de arbeid, die ook een poging is om de werkelijkheid om mij heen te beheersen. Maar ook in activiteiten is het genieten vaak aanwezig.

22 Ik kom op dit gegeven, het samengaan van onafhankelijkheid en afhankelijkheid, uitvoerig terug in deel I, 1.2.6 en 2.1.2. Het raakt aan de kern van Levinas' denken dat een differentiedenken is.

23 Amsterdam, 1999.

24 Misschien is die waarde afwezig, maar dan kan geluk, als het normale, wellicht opnieuw gezocht en hersteld worden.